

Моральні основи

правової держави (з історії політичної і правової думки)

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор
Національної академії внутрішніх справ

Розглядається роль правової свідомості, правової культури і моральних принципів в обґрунтуванні доктрини правової держави. Акцентується увага на необхідності ефективної системи управління, що забезпечує взаємодію держави і особистості, гарантує безпеку держави і свободу її громадян.

Ключові слова: права держава, особистість, правосвідомість, права культура, свобода.

Рассматривается роль правового сознания, правовой культуры и моральных принципов в обосновании доктрины правового государства. Акцентируется внимание на необходимости эффективной системы управления, которая обеспечивает взаимодействие государства и личности, гарантирует безопасность государства и свободу его граждан.

Ключевые слова: правовое государство, личность, правосознание, правовая культура, свобода.

Examines the role of legal sohnaniya, legal culture and moral principles in justifying the doctrine of law. Stress the need for efektifivnoy management system that provides interaction between state and individual state guarantees the safety and freedom of its citizens.

Keywords: legal state, personality, sense of justice, legal culture, freedom.

Сучасна юридична наука зосереджує свої зусилля на дослідженні процесу правового регулювання суспільних відносин, обґрунтуванні юридичних засобів забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, визначенні шляхів утвердження ідеалів правової держави. Останнє безпосередньо залежить від тих регулятивів і цінностей, на основі яких будується правопорядок у державі. Такими цінностями є, перш за все, правова свідомість і правова культура населення, його моральні принципи, без чого неможлива реалізація права та побудова правової держави. Проблеми практичної реалізації принципів правової держави досліджували сучасні вітчизняні вчені-юристи С. П. Головатий, Р. Ф. Гринюк, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, В. Ф. Сіренко, О. В. Скрипнюк, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та ін. Зокрема Р. Ф. Гринюк наголошував на необхідності подолання такої проблеми, як низький рівень поваги до права насамперед з боку органів державної влади та їх посадових осіб. За його словами, «необхідно відмовитись від хибної концепції «трансплантації» правової держави і приділити увагу прямо протилежному процесові, а саме – процесу «культивування» цінностей правової державності в суспільній свідомості...» [1].

Мотиви визнання права у правовій державі аналізували ще вчені-юристи кінця ХІХ — початку ХХ ст., які розробляли доктрину правової держави і розглядали природне право як моральну основу будь-якого людського авторитету і законодавства, як моральний ідеал, який має визначати собою розвиток права. Зараз, коли в Україні ведуться інтенсивні пошуки шляхів практичної реалізації ідеалів правової держави, дослідження і критичний аналіз спадщини, залишеної нашими попередниками, врахування їх досвіду і здобутків, набуває не лише теоретичного, а й практичного значен-

ня. Тому вважаємо необхідним звернутись до цієї спадщини ще раз і зосередити увагу на тих питаннях, які для нас важливі не менше, ніж для вчених минулого. До проблеми розумної організації суспільної влади, пошуку шляхів збереження і підвищення її ефективності звертався видатний український і російський правознавець і філософ, доктор права Євген Миколайович Трубецький (1863 – 1920). Відстоюючи ідеї «відродженого природного права», він розглядав природно-правові приписи як вимоги моральні, природне право як синонім морально належного у праві. На його думку, обов'язок особи, який лежить в основі будь-якого правопорядку, – підпорядкувати свої цілі цілям суспільним, є обов'язком моральним [2]. Розглядаючи співвідношення права і моралі, вчений виходив з того, що право завжди стосується системи відносин між людьми, яка, разом з тим, регулюється і нормами моралі. А сутність права пов'язував з розкриттям свободи. Саме свободу вважав найважливішою характерною рисою людини і, відповідно, головною цінністю, яка має бути забезпечена людині в суспільстві, незалежно від того, які інші цілі і цінності визначають її існування. Проблема суспільних і правових цінностей була в центрі уваги Павла Івановича Новгородцева (1866 – 1924) – російського правознавця, доктора державного права, життєвий шлях якого розпочався в Україні. Спираючись на праці представників класичного німецького ідеалізму, критикуючи при цьому як юридичний, так і соціологічний позитивізм, П. І. Новгородцев намагався створити свою природно-правову філософію, згідно з якою розум – це єдине джерело ідеї належного, ідеї морального закону. Моральна ж ідея, будучи поєднана із сферою соціальних відносин, набуває форми природного права, тобто форми незмінної ідеальної норми з мінливим змістом. Природне право він визначав як суму моральних ідеальних уявлень про чинне, позитивне право, як вічне невід'ємне право інди-

віда, що має характер абсолютної цінності. Тобто основа природного права, яка лежить в основі правової держави – це ідея автономної моральної особистості, свободи і достоїнства відповідальної людини, яка прагне до активної діяльності.

Моральна свідомість підвладних, за П. І. Новгородцевим, може озброюватися проти певної норми, якщо вона суперечить моральній свідомості, вважає її для себе морально не обов'язковою і жадає її відміни державою. На цьому будується ідея визнання невідчужуваних прав особи, сила конституційних гарантій, міжнародних зобов'язань. П. І. Новгородцев підкреслював, що заперечення невідчужуваних прав людини лежить поза сферою реальної влади культурної держави. У наявній правосвідомості держава має перед собою певну межу, яку мовчки визнає [3].

Темою всієї творчості Л. І. Новгородцева став пошук суспільного ідеалу, зміст якого він розкрив у книгах «Вступ до філософії права. II. Криза сучасної правосвідомості» (1909) і «Про суспільний ідеал» (1917). Вчений розрізняв поняття абсолютного і відносного ідеалів. Абсолютний ідеал створюється кожною людиною самостійно, це – вимога моральної поведінки особи, вдосконалення особистості. В його основі – особистість як абсолютна мета суспільного прогресу. А відносний ідеал визначається не лише конкретною особою, а й залежить від інших суб'єктів суспільного життя – класів, сім'ї, соціальної групи. Цей ідеал завжди орієнтований на створення певного суспільного порядку. В кінці XIX – на початку XX ст. П. І. Новгородцев знаходив суспільно-політичний ідеал у вимозі соціально-правової держави. Призначення держави бачив у служінні особі, забезпеченні її свободи, рівності, власності, особистої безпеки. Для досягнення цієї мети держава мусить приборкати суспільні суперечності і пристрасті.

П. І. Новгородцев обґрунтував поняття «право на гідне людське існування». Маючи

моральну природу, це право, на думку вченого, повинно набути юридичного значення, тобто моральна свідомість трансформується у правову. При цьому держава мусить забезпечити для кожного можливість людського існування і звільнити від гніту таких умов життя, які вбивають людину фізично і морально [4].

Кінець XIX ст. знаменує для П. І. Новгородцева крах ідеї земного раю. Людство не лише повертається до раю «неземного», а й звільняється від віри в можливість ідеального поєднання свободи і рівності в межах держави. П. І. Новгородцев пропонує нове розуміння суспільного ідеалу як нескінченного завдання, що має зміст моральної вимоги та передбачає нескінченне наближення до нього. Гармонія свободи і рівності, яка можлива лише як ідея, виявляється імперативом моральної дії, а не планом державного устрою. Завдання досягнення кінцевої досконалості П. І. Новгородцев замінює началом безкінченного вдосконалення [5].

Основою суспільної діяльності людини П. І. Новгородцев вважав духовний пошук і приєднання до цінностей православної християнської віри і лише на цій основі, на його думку, можлива побудова правової держави. Досліджуючи моральну природу людини, відкривав в ній такі прагнення, які йдуть далеко за межі суб'єктивної свідомості. Конкретне вивчення особистості у всій сукупності характерних для неї начал привело вченого до визнання зв'язків і норм, що обмежують особисту свободу. Це обмеження, оскільки воно випливає як із природи спілкування, так і з моральних прагнень особистості, слугує не приниженню, а зміцненню справи свободи. Завдання морального прогресу полягає у тому, щоб історичні і часові обмеження привести у відповідність до начал моральної свідомості [6]. Еволюція П. І. Новгородцева у бік релігійної метафізики і містики яскраво проявилась у написаній незадовго до смерті статті «Про своєрідні елементи російської філософії права»,

в якій учений стверджував, що досягнення суспільного ідеалу без Бога не є можливим. Норму соціального життя створює безпосередній зв'язок права з моральністю і підпорядкування їх більш високому релігійному закону [7].

Крізь призму особистості і її моральної свідомості досліджував політико-правові питання також Іван Олександрович Ільїн (1883 – 1954) – видатний російський політико-правовий мислитель, історик філософії права.

Сутність держави І. О. Ільїн бачив у володарюванні по праву, через право і заради права. Держава має своїм першим завданням запровадження правового порядку як у своїх межах, так і в міжнародних відносинах. Вона мусить боротись із сваволею і пануванням грубої сили, вона покликана організувати правове вирішення всіх сутичок між окремими громадянами і цілими державами. Розглядаючи державу як різновид організованого співжиття, І. О. Ільїн наголошував, що в основі будь-якого співжиття людей має бути духовна однорідність і спільність духовної культури. Саме духовна солідарність є справжньою і реальною основою держави. Держава за своєю основною ідеєю – духовний союз людей, яким притаманна зріла правосвідомість і які владно стверджують природне право в братській солідарній співпраці. «Держава, за своєю основною сутністю, – писав І. О. Ільїн, – є не що інше, як оформлена і об'єднана публічним правом батьківщина, або інакше: множина людей, зв'язаних спільністю духовної свободи, єдність на ґрунті духовної культури і правосвідомості» [8]. Мислитель розробляв учення про т. зв. нормальну правосвідомість, яка має стати основою відновлення держави і права.

Держава і право, на думку І. О. Ільїна, виникають із внутрішнього духовного світу людини і здійснюються через її правосвідомість. Держава твориться внутрішньо, душевно і духовно; державне життя лише відображається в зовнішніх вчинках людей,

але відбувається і розвивається в їхній душі: її знаряддям, або органом, є людська правосвідомість. Розпад держави, або якого-небудь політичного ладу, полягає не просто в зовнішньому безпорядку, анархії, вуличних погромах, у вбивствах та битвах громадянської війни. Все це лише зрілі плоди або прояви внутрішнього розпаду, що вже відбувся. Таким чином, всі негативні явища в державному житті він пов'язував з недоліками правосвідомості.

За І. О. Ільїним немає і не може бути єдиної політичної форми, придатної для всіх часів і народів. Адже політична форма визначається всією сукупністю духовних і матеріальних даних у кожного окремого народу і насамперед характерним для нього рівнем правосвідомості. За будь-якої форми правління слід прагнути, щоб соціальний ранг людини відповідав її духовному рангу. Отже, навіть визначаючи форму держави І. О. Ільїн виходив з позиції окремо взятої людини [9].

І. О. Ільїн обґрунтував значення для існування держави мотивів дотримання права. На думку вченого, якщо людина переживає право лише як прояв чужої волі, що прагне її зв'язати і обмежити, то вона втрачає свою духовну свободу, а разом з нею і повагу до себе. У правовій державі мотиви визнання права повинні бути усвідомлені і вільно обрані людиною. Саме правосвідомість громадян, їх правова культура та моральні цінності мають вирішальне значення для реалізації права і, відповідно, побудови правової держави. Вищу мету такої держави І. О. Ільїн бачив не в тому, щоб тримати своїх громадян у покорі, пригнічувати приватну ініціативу та завойовувати землі інших народів, а в тому, щоб організовувати і захищати батьківщину на основі права і справедливості, виходячи з глибин здорової правосвідомості.

На думку І. О. Ільїна, правосвідомість може перебувати на належному рівні лише там, де високий рівень юридичної науки. Живий контакт між юридичною наукою і свідомістю мас є умовою розвитку

правосвідомості. Людина мусить сприймати позитивне право адекватно його змісту. При цьому значення права полягає в тому, що воно містить у собі певний правильний масштаб і правило поведінки, яке зберігає свою значимість навіть тоді, коли люди його не знають і не хочуть знати. У такому разі можна говорити про наявність позитивної правосвідомості. Правосвідомість перебуває на належному рівні, якщо люди визнають право. Визнання права полягає у тому, що людина, зрозумівши його об'єктивний зміст і значення, добровільно ставить собі за обов'язок дотримання його вимог. Людина усвідомлює, що певні вчинки їй заборонені, хоча в силу позитивного права вона може їх вчиняти, але не повинна. Тим самим людина здійснює своєрідне духовне прийняття позитивного права. Якщо ж людина підкоряється праву, але не визнає його, в такому разі, за словами І. О. Ільїна, має місце правосвідомість озлобленого раба, в якого відсутнє розуміння духовної цінності права [10].

Правосвідомість громадян, розуміння ними значення права для регулювання соціальних відносин і підтримання суспільного порядку далеко не єдина проблема на шляху побудови правової держави. На думку Сергія Андрійовича Котляревського (1873 – 1939) – відомого російського історика і юриста, держава не може стати правовою до кінця не лише завдяки низькому рівню правосвідомості і правової культури населення. Вирішальне значення він надавав інстинкту політичного самозбереження, який властивий будь-якій життєздатній державі незалежно від форми правління. За словами С. А. Котляревського, кожна держава приречена нести більш або менш тяжкі жертви для забезпечення своєї безпеки. Ці жертви виражаються в тому числі і в зменшенні того правового статусу, який зазвичай мають громадяни. Адже держава, якою б не була її форма або соціальний склад, не віддасть себе на загибель лише для того, щоб проявити свою відданість правовим началам. Єдине,

про що можна говорити, – це взаємне зближення права і сили, що можливо лише за високого рівня правової культури народу, усвідомлення кожним цінності права. Неможливе існування держави там, де не існує готовності кожного в певні хвилини жертвувати досягнутим правовим укладом в ім'я обов'язків перед Батьківщиною, в ім'я відповідальності за її незалежність, безпеку, в ім'я служіння її достойному розвитку [11].

Отже, здатність громадян жертвувати своїми правами пов'язана з високим правовим рівнем державної організації. С. А. Котляревський, з одного боку, проголошує принцип свободи особи як основи існування держави, а з другого, доводить, що існування держави визначається обмеженням свободи людини. Обидві позиції цілком поєднуються в доктрині правової держави.

Поєднання забезпечення свободи особи і необхідності її обмеження в певних випадках можливе за наявності ефективної системи управління, яка гарантує раціональну взаємодію держави і особи, держави і громадянського суспільства. Найважливішим фактором, що зв'яже вказані інституції, є право і побудована на його основі політико-правова активність громадян, що мають високий рівень правосвідомості. Активна особа так само необхідна державі, що має ефективну систему управління, як і будь-якому громадянину – сильна, дієздатна держава. Від активності або пасивності особи залежить функціонування суспільства, держави, робота всіх ланок суспільно-державної системи, а в ширшому плані – прискорений або уповільнений розвиток всього суспільства. Слід погодитись з В. А. Затонським, що в політичному і правовому житті процес формування і реалізації інтересів пов'язаний з моральним вибором людини, її уявленнями про межі власної свободи і права інших людей. Можна сказати, що політика і право поєднують у собі дві різні системи координат, системи оцінок і орієнтацій людини у відносинах з державною владою: користі і моральності. Якщо по-

літико-правова свідомість змушує людину оцінювати події і вчинки з точки зору користі або шкоди, ефективності або неефективності в досягненні мети, то мораль вміщує ті самі питання в сферу існуючого і належного. Вона проявляється у ставленні до інших людей, суспільства, держави, до самого себе, у виконанні своїх обов'язків [12].

Отже, виходячи з реалій сьогодення, можна зробити висновок, що досягнення правової державності може бути тільки відносним, повне здійснення всіх ідеалів правової держави неможливе. Однією з обставин, що стоїть на перешкоді цьому процесу, є низький рівень правосвідомості населення. Разом з тим, суспільство може і повинно рухатись по шляху побудови правової держави. Для цього необхідно формувати в суспільній свідомості такі якості, як особис-

та ініціатива, відповідальність за самостійно прийняті рішення. Юридична ж наука повинна зосередити свої зусилля на вихованні правової культури населення та дослідженні механізмів впливу на індивідуальну, групову і суспільну правосвідомість, яка є безпосереднім джерелом правопорядку, фактором, що сприяє утвердженню законності, а отже, і наближенню ідеалів правової держави. Особа має усвідомлювати, що наявність у неї прав і свобод неминуче потягне появу обов'язків стосовно інших людей, держави, суспільства, що її права і свободи обмежуються правами і свободами інших людей. Якщо ж права іншої людини стають перешкодою у здійсненні власних інтересів, то утримання від порушення таких прав є наслідком як високого рівня правосвідомості, так і зміцнення моральних принципів особи.

Література

1. *Гринюк Р. Ф.* Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах: автореф. дис.... д. ю. н. – Харків, 2007. – С. 7.
2. *Трубецької Е. Н.* Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И. И. Евлампиева. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – С. 321.
3. *Новгородцев П.* Государство и право // Вопросы философии и психологии. – 1904. – Кн. 5 (75). – С. 514, 515.
4. *Тимошенко В. І.* Правова держава (теоретико-історичне дослідження). – К.: Наукова думка, 1994. – С. 62. З цією ідеєю П. І. Новгородцева співзвучна думка сучасних вчених, які вважають соціально безпечним таке суспільство, стан економіки якого може гарантувати високий рівень життя, гармонійний і якісний розвиток особистості. – Див.: Система економічної безпеки держави / Під заг. ред. А. І. Сухорукова / Нац. Інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К.: ВД «Стилос», 2009. – С. 353.
5. *Тимошенко В. І.* Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 280.
6. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М.: Пресса, 1991. – С. 625.
7. *Новгородцев П. И.* О своеобразных элементах русской философии права / Пер. с нем. А. К. Судакова // Новгородцев П. И. Сочинения / Сост., вступ. статья и прим. М. А. Колерова, Н. С. Плотникова. – М.: Раритет, 1995. – С. 373, 374.
8. *Ильин И. А.* Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С. 257.
9. *Зернов И. Н.* Иван Ильин. Монархия и будущее России. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 47.
10. *Ильин И. А.* О сущности правосознания // Ильин И. А. Сочинения: В 2-х т. Т. 1. Философия права. – М.: Изд. Моск. философский фонд. Изд-во «Медиум», 1993. – С. 90, 91, 99, 105.
11. *Котляревский С. А.* Власть и право. Проблема правового государства. – М.: Изд. Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1915. – С. 373.
12. *Затонский В. А.* Эффективная государственность / Под ред. А. В. Малько. – М.: Юрист, 2006. – С. 139, 160, 161.